

Η αποκάλυψη ενός μεσοβυζαντινού ναού

Νέα δεδομένα για τη μνημειακή αρχιτεκτονική
και τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας
Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού

varvara.papadopoulou@gmail.com

Η ιστορία της μεσαιωνικής Άρτας και τα σημαντικά βυζαντινά μνημεία της αποτελούν ανεξάντλητο πεδίο έρευνας, μελέτης και νέων ανακαλύψεων για την επιστήμη της ιστορίας και της αρχαιολογίας. Ένα εξαιρετικά σημαντικό μνημείο του 10ου αιώνα, άγνωστο έως σήμερα, έφερε στο φως η ανασκαφική έρευνα, η οποία διενεργείται από την τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων στην περιοχή Τοπ Αλτί, σε μικρή απόσταση από την πόλη της Άρτας. Το σημαντικό εύρημα, αν και η έρευνα και η μελέτη βρίσκονται σε εξέλιξη, διευρύνει και εμπλουτίζει τις γνώσεις μας σχετικά με την μνημειακή αρχιτεκτονική και την τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας και την τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Λέξεις ευρετηρίου

Άρτα
Τοπ Αλτί
Μεσοβυζαντινή περίοδος
Δεσποτάτο της Ηπείρου
βυζαντινή αρχιτεκτονική
βυζαντινές τοιχογραφίες
βυζαντινή τοπογραφία

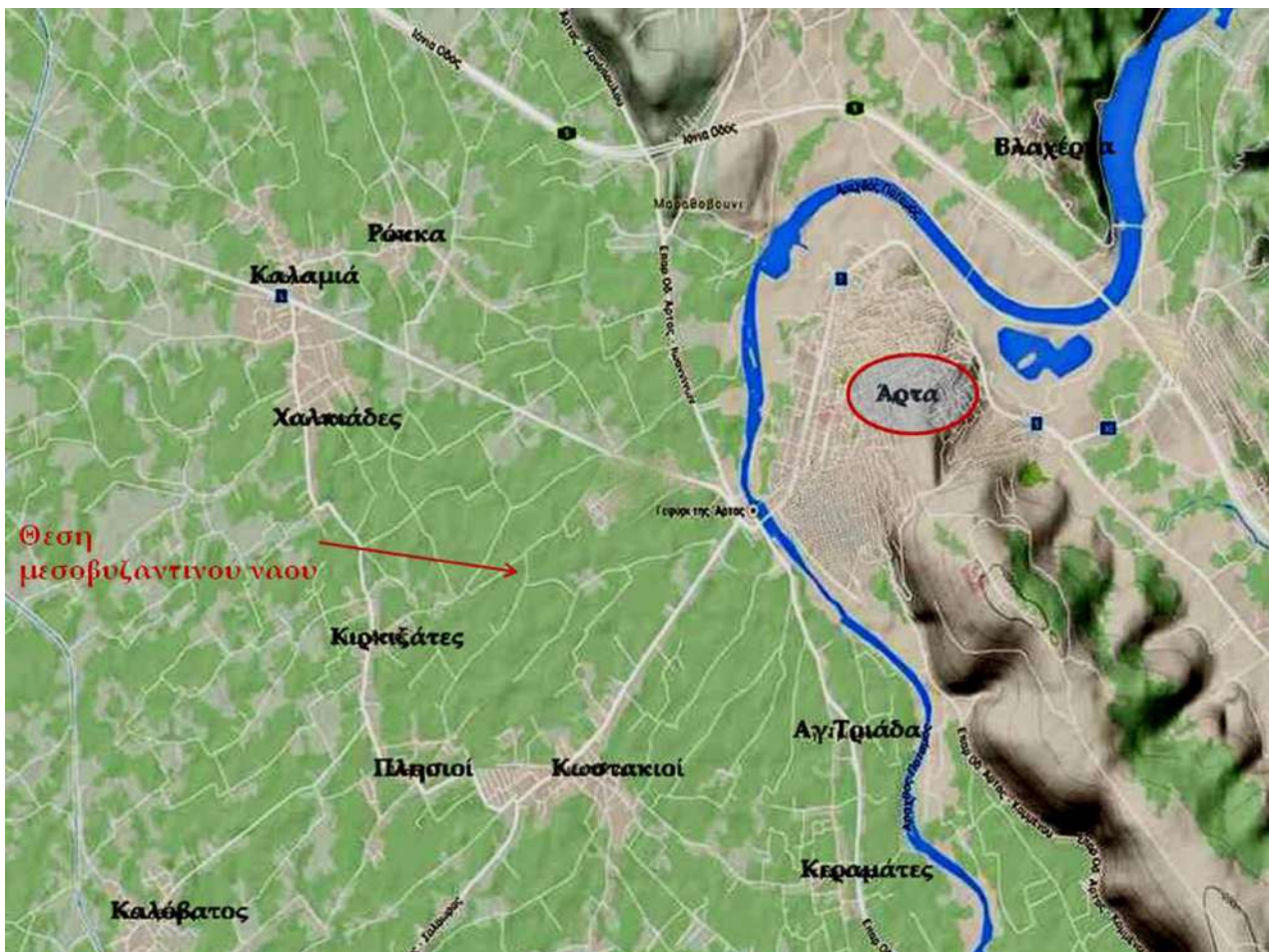
Η περιοχή Τοπ Αλτί¹ βρίσκεται στη δυτική όχθη του ποταμού Αράχθου και σε απόσταση περίπου 4 χλμ. από την πόλη της Άρτας (εικ. 1). Η θέση εκτείνεται σε μια κατάφυτη περιοχή, η οποία καλύπτεται κυρίως από καλλιέργειες εσπεριδοειδών. Η γειτνίαση της θέσης με τον ποταμό Αράχθο έχει επηρεάσει σημαντικά τη γεωμορφολογία της, η οποία έχει μεταβληθεί με την πάροδο του χρόνου σε μια εύφορη πεδιάδα, καθώς σήμερα οι προσχώσεις του ποταμού στην περιοχή υπερβαίνουν κατά πολύ τα 3 μ.

Το 2015, η εγκατάσταση ενός σαλιγκαροτροφείου στην περιοχή στάθηκε η αφορμή για τον εντοπισμό και την μερική ανασκαφική διερεύνηση ενός μεσοβυζαντινού ναού, μεγάλων διαστάσεων.² Πρόκειται για το καθολικό βυζαντινού μοναστηριού που ήταν μέχρι πρόσφατα άγνωστο (εικ. 2, 10). Η ανασκαφή του ήταν δύσκολη, κα-

θώς το μνημείο εκτείνεται σε τρία διαφορετικά αγροτεμάχια, οι ιδιοκτήτες των οποίων δυσχέραιναν αρκετά τις ενέργειες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ωστόσο, μετά την πρόσφατη γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, για την απαλλοτρίωση των συγκεκριμένων κτημάτων από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, ευελπιστούμε ότι θα υπάρξει η δυνατότητα για τη συνέχιση της ανασκαφής και την αποκάλυψη ολόκληρου του μνημείου.

Η ανασκαφική έρευνα στον χώρο έφερε στο φως τη δυτική πλευρά του καθολικού, καθώς και το εντυπωσιακό πρότυπο της δυτικής εισόδου, ο τύπος του οποίου ήταν, έως σήμερα, άγνωστος στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου.³ Ακολούθησε, επίσης αποσπασματικά, η διερεύνηση της ανατολικής πλευράς του οικοδομήματος, που είχε ως αποτέλεσμα να έλθει στο φως μέρος από τις τρεις αφίδες του

1. Τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής του Τοπ Αλτί, όπου και η θέση του μεσοβυζαντινού ναού.

ιερού, με τοιχογραφίες του 11ου και 14ου αιώνα. Οι τοιχογραφίες του 11ου αιώνα είναι μέχρι σήμερα οι μοναδικές αυτής της εποχής που αποκαλύπτονται στην Άρτα και την ευρύτερη περιοχή της, και από την άποψη αυτή η αποκάλυψή τους έχει ιδιαίτερη σημασία.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Αρχιτεκτονική

■ Καθολικό

Ο ναός, που σώζεται σε ύψος περίπου 3 μ., βρίσκεται καταχωμένος στις αποθέσεις του Αράχθου. Οι εντυπωσιακές του διαστάσεις (13,56 x 22 μ.) κατατάσσουν το μνημείο σε έναν από τους με-

γαλύτερους μεσοβυζαντινούς ναούς της βορειοδυτικής Ελλάδας. Η κάτοψη είναι ορθογώνια, ελαφρώς παράγωνη, και στην ανατολική πλευρά καταλήγει σε τρεις μεγάλες ημικυκλικές αψίδες (εικ. 3), οι οποίες δεν έχουν αποκαλυφθεί σε όλο το ύψος.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού δεν είναι ακόμη απόλυτα σαφής, καθώς μεγάλο μέρος δεν έχει έως τώρα ερευνηθεί. Πιθανότατα ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, με νάρθηκα στα δυτικά, από τον οποίο εντοπίστηκε τμήμα του ανατολικού τοίχου. Επίσης, είναι πολύ πιθανόν ο ναός να διέθετε εγκάρσιο κλίτος ή να ακολουθούσε κάποιον άλλον, πρωτότυπο αρχιτεκτονικό τύπο.

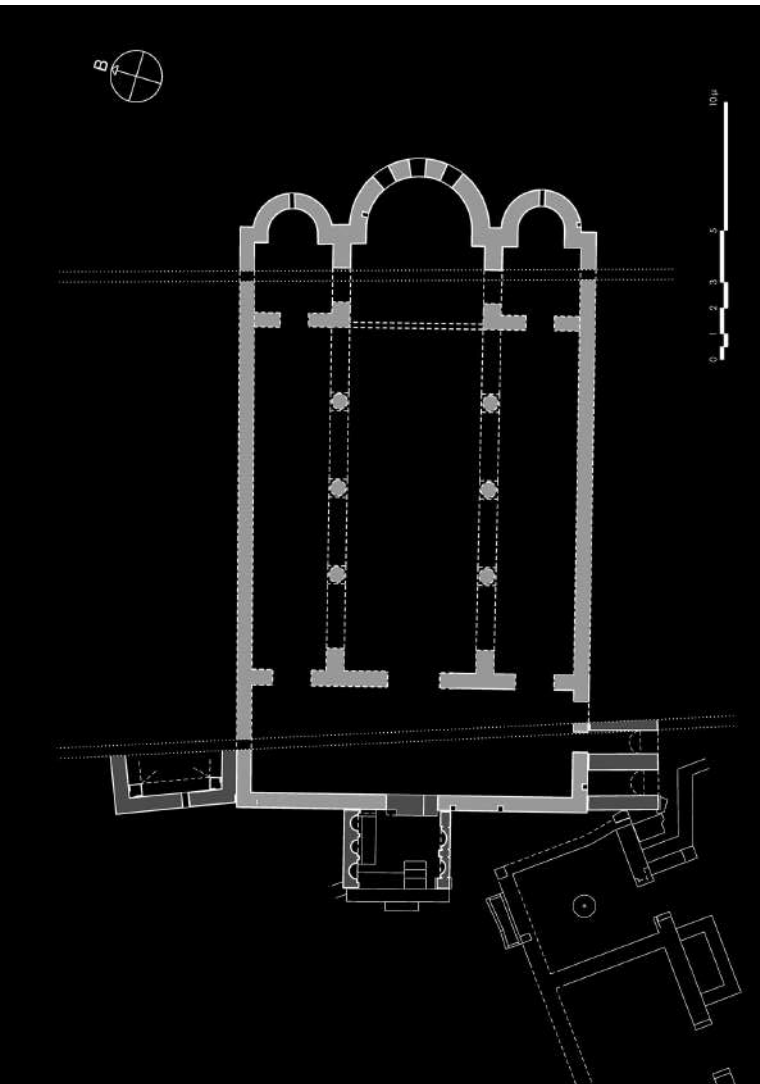
2. Τοπογραφικό διάγραμμα της μεσοβυζαντινής μονής.

Δεδομένου ότι το κεντρικό τμήμα του ναού δεν έχει ακόμη ανασκαφεί, οι γνώσεις μας τόσο για τον τρόπο στήριξης των κλιτών, όσο και για την μεταξύ τους επικοινωνία, είναι ελλιπείς. Είναι πιθανό η στήριξη τους να γινόταν με πεσοστοιχίες ή κιονοστοιχίες, οι οποίες, ενδεχομένως, να αποτελούντο από *spolia*⁴ αρχαίων ή ρωμαϊκών κτηρίων της περιοχής, πρακτική η οποία άλλωστε συναντάται στην πλειονότητα των βυζαντινών μνημείων της περιοχής της Άρτας.⁵ Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από τη διαπίστωση ότι, στους ήδη ανεσκαμμένους τοίχους του μνημείου, έχει γίνει χρήση παλαιότερου οικοδομικού υλικού.

Ο χώρος του Ιερού Βήματος, στην ανατολική πλευρά, είναι τριμερής, όπως προκύπτει από την

3. Υποθετική κάτοψη του ναού.

ανεύρεση καταλοίπων των τοιχοποιιών που χώριζαν την Πρόθεση και το Διακονικό από τον κεντρικό χώρο του Ιερού Βήματος⁶ (εικ. 3, 10). Η κεντρική αψίδα φέρει τρία μονόλοβα παράθυρα⁷ που βρέθηκαν τοιχισμένα⁸ είναι ελαφρώς πεταλοειδής και διατηρείται σε σημείο⁹ αρκετά υψηλότερο από εκείνο της γένεσης του τεταροσφαιρίου της κόγχης.¹⁰ Αντιθέτως, η αψίδα της Πρόθεσης διατηρείται σε χαμηλότερο ύψος, είναι μικρότερων διαστάσεων και αρκετά στοιχεία δείχνουν ότι είχε επισκευαστεί σε μεταγενέστερη εποχή. Στην πεταλοειδή αψίδα του Διακονικού διατηρείται ένα μονόλοβο τοξωτό παράθυρο, ενώ ένα δεύτερο παράθυρο στον νότιο τοίχο διασώζει σε καλή κατάσταση την πλίνθινη τοξωτή επίστεψη.

Όπως έχει προαναφερθεί, μεγάλο μέρος του ναού παραμένει άσκαφο και επιχωμένο (εικ. 4). Αντίθετα έχει έλθει στο φως η δυτική πλευρά, όπου βρέθηκε η κεντρική είσοδος, πλάτους 1,92 μ., η οποία τοιχίστηκε σε δύο φάσεις: κατά την πρώτη περιορίστηκε το αρχικό πλάτος της, ενώ κατά τη δεύτερη τοιχίστηκε ολόκληρο το θυραίο άνοιγμα.

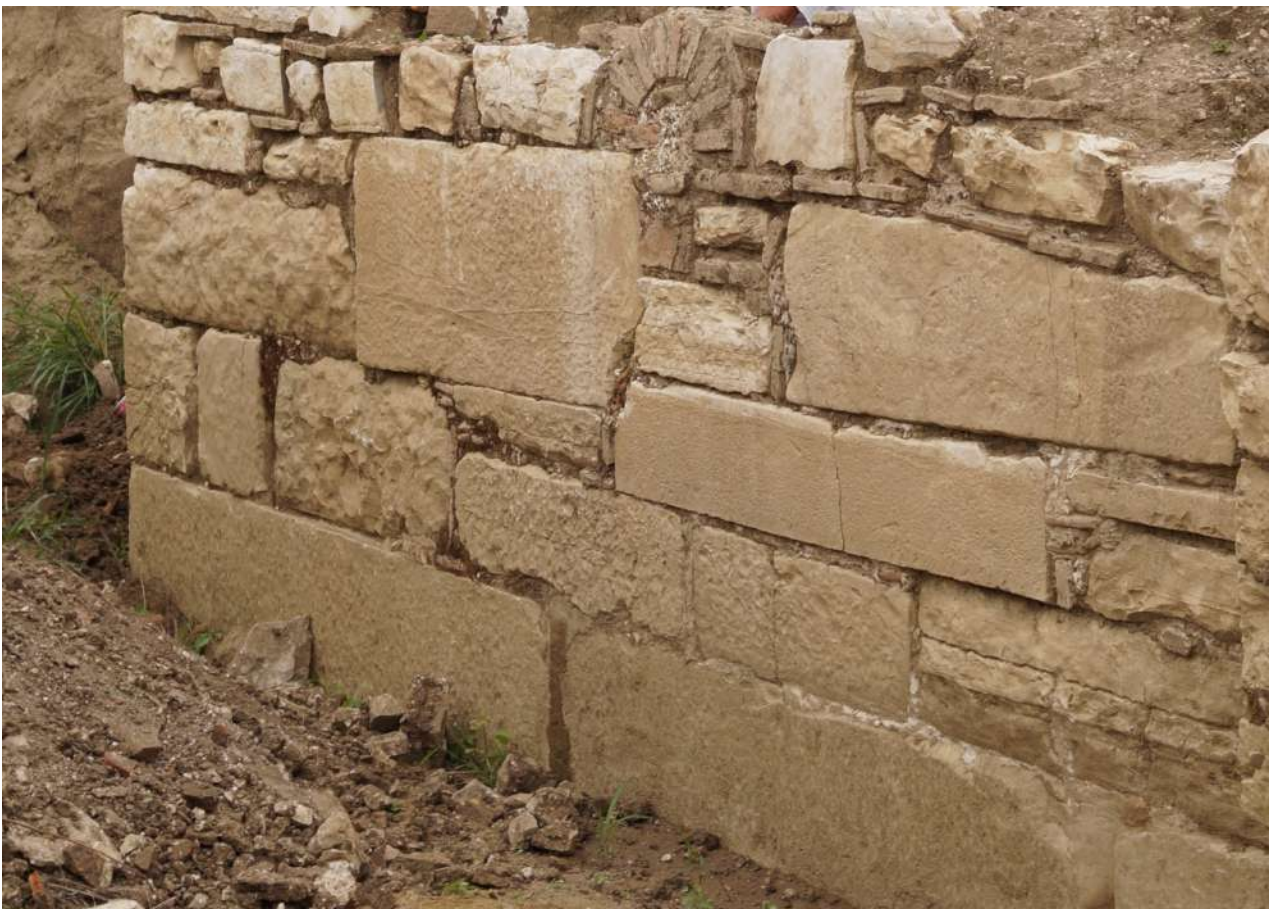
Ο ναός είναι κτισμένος με πλακοειδείς λίθους, διαφόρων διαστάσεων, σε οριζόντιες σειρές, στις οποίες εμβόλιμα και σποραδικά έχουν ενσωματωθεί πλίνθοι και απουσιάζουν διακοσμητικά στοιχεία που θα επέτρεπαν, ενδεχομένως, την ασφαλέστερη χρονολόγηση του μνημείου. Οι όψεις του ναού καλύπτονταν με παχύ επίχρισμα, το οποίο σήμερα σωζόμενο σποραδικά.

■ Προσθήκες στη βόρεια και τη νότια πλευρά

Στη βόρεια πλευρά του ναού προστέθηκε, σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, στενόμακρη πτέρυγα, της οποίας αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα στα δυτικά (εικ. 3). Είναι άγνωστη η λειτουργία αυτής της προσθήκης. Η τοιχοποιία της είναι διαφορετική από εκείνη του κυρίου ναού: είναι κατασκευασμένη με μεγάλους πλακοειδείς καλοδουλεμένους ασβεστόλιθους σε δεύτερη χρήση – προερχόμενους από κάποιο μη εντοπισμένο αρχαίο κτήριο¹¹ – ενώ σποραδικά υπάρχουν μεταξύ των αρμών πλίνθοι (εικ. 5). Στο μέσον περίπου του πλάτους της δυτικής πλευράς υπάρχει μικρό μονόλοβο παράθυρο, με τοξωτή πλίνθινη επίστεψη.¹² Η στενόμακρη αίθουσα πιθανότατα στεγαζόταν με σταυροθόλια, όπως υποδεικνύουν οικοδομικά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως.

4. Άποψη της νοτιοανατολικής πλευράς του προπύλου.

5. Η τοιχοποιία της προσθήκης της βόρειας πλευράς.

Σε μεταγενέστερη φάση, προστέθηκε, στη νότια πλευρά του ναού, σειρά καμαροσκέπαστων, ορθογώνιων χώρων (διαστάσεων 1,70 x 1 μ.), εγκάρσια τοποθετημένων ως προς τον κυρίως ναό (εικ. 3, 6, 10). Η ανασκαφή έφερε στο φως μικρό τμήμα τους στη ΝΔ γωνία του ναού, που όμως δεν προσφέρει στοιχεία για τη χρήση τους. Ένας εξ αυτών οδηγούσε στη νότια είσοδο του νάρθηκα που βρέθηκε τοιχισμένη. Η χρήση των χώρων δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί με ασφάλεια· όμως τα λιγοστά κατάλοιπα του κεραμοπλαστικού δια-

κόσμου μεταξύ των δύο τόξων οδηγούν σε οφιμότερη χρονολόγηση της συγκεκριμένης κατασκευής, πιθανώς στον 13ο αιώνα.

■ Πρότυλο

Δυτικά της κεντρικής εισόδου του ναού αναπτύσσεται έκκεντρα εντυπωσιακό πρότυλο (εικ. 3, 10), που παρουσιάζει τυπολογικές και μορφολογικές ιδιαιτερότητες. Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο, ο βόρειος τοίχος του οποίου φέρει εσωτερικώς τρία αφιδώματα¹³ (εικ. 8), που διαμορφώ-

6. Η προσθήκη της νότιας πλευράς: λείψανα των καμαροσκέπαστων χώρων.

νονται σε ύψος περίπου 0,80 μ. επάνω από το δάπεδο,¹⁴ και διατηρούνται έως και τη γένεση της αψιδωτής απόληξής τους. Αντιθέτως, στον νότιο τοίχο του προπύλου διαμορφώνονται δύο αβαθή αψιδώματα (εικ.7), που διατηρούν μέρος της πλίνθινης τοξωτής απόληξής τους. Το πρόπυλο κατασκευάστηκε πιθανώς μεταγενέστερα και σε δύο φάσεις, όπως δείχνουν οι κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις που διακρίνονται στις αψίδες του βόρειου και νότιου τοίχου του προπύλου.

Την πρόσβαση στο πρόπυλο και κατ' επέκταση στον ναό κλείνει δυτικά ογκώδης τοίχος από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση (εικ. 8, 9). Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι κτίστηκε σε μια προσπάθεια των ανθρώπων της μονής να περιορίσουν και να εμποδίσουν τη λά-

σπη και τα ύδατα του ποταμού να εισέλθουν στο εσωτερικό του μνημείου. Το φράξιμο της δυτικής πλευράς του προπύλου,¹⁵ βοήθησε προσωρινά στη συνέχιση της λειτουργίας του ναού για κάποιο χρονικό διάστημα. Φαίνεται ότι η επίχωση του μνημείου έγινε σταδιακά, αν και από τη στρωματογραφία δεν προέκυψαν περισσότερα στοιχεία. Όσο ο ποταμός συνέχιζε τη δράση του και οι επιχώσεις και τα νερά κατέκλυζαν την περιοχή, ο τοίχος υψώνονταν ακόμη περισσότερο. Έτσι δημιουργήθηκαν δύο μικρές κλίμακες, μια εσωτερικά και μια εξωτερικά του προπύλου, ώστε να διευκολυνθεί η απρόσκοπτη πρόσβαση στον ναό.

Στη βορειοανατολική γωνία του προπύλου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος (εν είδει ψευδοσαρκοφάγου) (εικ. 9). Ο τάφος έφερε μονολιθική

7. Η νότια πλευρά του προπύλου.

8. Αποψη της βορειοδυτικής πλευράς του προτύλου.

9. Αποψη της δυτικής πλευράς του προτύλου.

καλυπτήρια πλάκα και ήταν σφραγισμένος με κονίαμα. Μια δεύτερη ψευδοσαρκοφάγος υπήρξε τοποθετημένη στη δυτική πλευρά και σε επαφή με τον δυτικό τοίχο που απέκλειε την είσοδο. Είναι εμφανές ότι ο ναός και ο περιβάλλων χώρος, μολονότι επιχωμένος, χρησιμοποιήθηκε ως τόπος ενταφιασμού, δεδομένου ότι και άλλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι ήλθαν στο φως εξωτερικά του προπύλου. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι γεγονός που δυσκολεύει τη χρονολόγησή τους. Σε μερικούς από αυτούς βρέθηκαν πολλαπλές ταφές, στοιχείο που φανερώνει τη διαχρονική χρήση τους.

Χρονολόγηση

Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία του μνημείου οδηγούν σε πρώτη χρονολόγηση του κυρίως ναού, πιθανώς στον 10ο αιώνα. Η βόρεια προσθήκη είναι αναμφίβολα μεταγενέστερη, και μπορούμε να υποθέσουμε, με κάποια επιφύλαξη, ότι οικοδομήθηκε τον 12ο αιώνα.

Στον 13ο αιώνα θα μπορούσε να χρονολογηθεί η προσθήκη των καμαροσκέπαστων χώρων στη νότια πλευρά, ενώ για το πρόπυλο μια χρονολόγηση στο β' ήμισυ του ίδιου αιώνα θεωρούμε ότι είναι αρκετά πιθανή. Οι παραπάνω χρονολογήσεις ενδεχομένως να διαφοροποιηθούν από τα δεδομένα που θα προκύψουν με τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας.

Τοιχογραφίες

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα των τοιχογραφιών με τις οποίες ήταν αγιογραφημένος ο ναός. Πρόκειται για πολύ σημαντικές τοιχογραφίες, μερικές από τις οποίες χρονολογούνται στον 11ο αιώνα (εικ. 11). Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Διακονικού εικονίζεται στηθαία αδιάγνωστη μορφή, από την οποία διακρίνονται οι καρποί των χειρών. Τέσσερις μετωπικοί ιεράρχες, πιθανώς στηθαίοι¹⁶ στον ημικύλινδρο, και ένας διάκονος στη νοτιοανατολική γωνία συμπληρώνουν τη διακόσμηση του Διακο-

10. Αεροφωτογραφία του ημι-ανασκαμμένου μεσοβυζαντινού ναού στην περιοχή του Τοπ Αλτί.

11. Άγιοι (Υπάτιος και Λεωνίδης) στην κόγχη του Διακονικού (πιθ. 11ος αι.).

νικού. Οι επιγραφές που διατηρούνται επιτρέπουν την ταύτιση των μορφών με τον άγιο Λεωνίδα και Υπάτιο. Τεχνοτροπικά, τα πρόσωπα αποδίδονται επίπεδα χωρίς πλαστικότητα, ενώ τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά σχεδιάζονται με έντονες γραμμές (εικ.12). Οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούν, όπως προαναφέρθηκε, τα μοναδικά γνωστά δείγματα της ζωγραφικής της Μεσοβυζαντινής περιόδου στην περιοχή της Ηπείρου.

Στην Πρόθεση εικονίζονται, επίσης, ολόσωμοι άγιοι, δύο από τους οποίους έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά (εικ. 13). Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά είναι διαφορετικά εν συγκρίσει με τις τοιχογραφίες του Ιερού και του Διακονικού. Η εξαιρετική απόδοση του προσώπου με τις εναλλαγές των επιπέδων, την πλαστικότητα των φυσιογνωμικών χαρακτηριστι-

κών που επιτυγχάνεται με χρωματική διαβάθμιση, οδηγούν σε μια χρονολόγηση στην Παλαιολόγεια περίοδο, πιθανόν στον όψιμο 14ο αιώνα.

Κελιά

Νοτιοδυτικά¹⁷ του ναού ανασκάφτηκε μεγάλη πτέρυγα κελιών (διαστάσεων 5,70 x 20 μ.), με θυραία ανοίγματα στη νότια μόνον πλευρά (εικ. 10). Μεγάλοι ασβεστόλιθοι (κυρίως *spolia*) διαμορφώνουν τις παραστάδες των ανοιγμάτων. Φαίνεται ότι αρχικά ήταν ένας μεγάλος ενιαίος χώρος, ο οποίος χωρίστηκε αργότερα σε τρεις μικρότερους, καθώς οι εσωτερικοί εγκάρσιοι τοίχοι δεν συνδέονται με τους περιμετρικούς τοίχους των κελιών.

Είναι εξαιρετικά πιθανό ότι η πτέρυγα των κελιών ήταν αρχικά μεγαλύτερη σε μήκος. Η διαγώνια τοποθέτηση της πτέρυγας, καθώς και η επαφή της με τον νότιο τοίχο του ναού, ενδεχο-

12. Αδιάγνωστος άγιος στην κόγχη του Διακονικού (πιθ. 11ος αι.).

13. Αδιάγνωστος άγιος στην κόγχη της Πρόθεσης (τέλη 13ου αι.).

μένως οφείλεται στην κατασκευή των κελιών σε μεταγενέστερη φάση. Θεωρούμε επίσης πολύ πιθανό ότι η ανασκαφή του μνημείου θα φέρει στο φως και άλλη, ενδεχομένως παλαιότερη πτέρυγα κελιών. Η ανεύρεση μεγάλης μυλόπετρας, πιθανότατα ελαιοπιεστηρίου, επιτρέπει να προσδιορίσουμε κάποιες από τις ενασχολήσεις των ενοίκων της μονής.

Τοπογραφία

Το έως πρόσφατα άγνωστο μνημείο εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής αυτής της βυζαντινής περιόδου και παρέχει αρκετά στοιχεία για την οικιστική ανάπτυξη και την τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας, πριν από τη δημιουργία του κραταιού μεσαιωνικού Κράτους της Ηπείρου, κυρίως γνωστού ως *Δεσποτάτο της Ηπείρου*. Δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες για την ταύτιση του μνημείου. Ο μητροπολίτης Σεραφείμ Ξενόπουλος στο *Δοκίμιον*, που συνέγραψε το 1884, αναφέρει ότι στην περιοχή Τοπ Αλτί υπήρχαν, μεταξύ των άλλων, και δύο αρχαίοι ναοί επιχωμένοι.¹⁸ Συ-

γκεκριμένα αναφέρει ότι στη θέση Δραγάτα: *υπάρχει άρχαϊον έκκλησιδιον τετράγωνον καταστράφεν και άποκαλυφθέν το 1865, έχον ζωγραφίας πεπαλαιωμένας.*¹⁹ Σήμερα δεν είναι δυνατόν να ταυτίσουμε τη θέση Δραγάτα, καθώς έχουν ξεχαστεί τα παλαιά τοπωνύμια της περιοχής που έφερε την ονομασία Τοπ Αλτί και η οποία σήμερα είναι γνωστή ως Ελεούσα.

Το μνημείο που αποκαλύφθηκε έρχεται να προστεθεί στη λίστα των σημαντικών και ιδιαίτερος γνωστών βυζαντινών μνημείων της Άρτας, που χωροθετούνται στην ίδια περιοχή (εικ. 14). Ο ναός που παρουσιάζουμε στη μελέτη μας γειτνιάζει με τον μεσοβυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, μνημείο που συγκαταλέγεται στα πρωιμότερα δείγματα μεσοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην περιοχή και παρουσιάζει αρκετές αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες. Στην ίδια περιοχή και σε μικρή απόσταση υπάρχουν επίσης και άλλοι βυζαντινοί ναοί όπως ο Άγιος Βασίλειος της Γέφυρας, ο Άγιος Νικόλαος στο Τοπ Αλτί, ο Άγιος Νικόλαος στα Ρόκα (η Μεσοβυζαντινή φάση του οποίου εντο-

πίστηκε σχετικά πρόσφατα) και ο ναός του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς (εικ. 15), ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά τα μνημεία ήταν έως σχετικά πρόσφατα κατά το ήμισυ καταχωμένα στις επιχώσεις του Αράχθου. Φαίνεται λοιπόν ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε έντονη οικοδομική δραστηριότητα, η οποία αναμφίβολα προϋποθέτει και την αντίστοιχη οικονομική, πάρα το γεγονός ότι η περιοχή κατακλυζόταν συνεχώς από τα ύδατα του Αράχθου και επιχωνόταν από τις αποθέσεις του.

Αντί επιλόγου

Τα νέα δεδομένα που προκύπτουν από την πρόσφατη ανασκαφή στην περιοχή του Τοπ Αλτί συνεισφέρουν στη μελέτη της αρχιτεκτονικής, της τέχνης και της τοπογραφίας της μεσοβυζαντινής Άρτας. Αυτή η ιστορική περίοδος, για την οποία δεν υπάρχουν μαρτυρίες, αποκαλύπτεται ιδιαίτερα δυναμική καθώς πριν από την ίδρυση του Κράτους των Δεσποτών στην Ήπειρο, η Άρτα φέρεται ότι διατηρούσε ένα ανεπτυγμένο οικιστικό δίκτυο στην υπαίθρο χώρα. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιλογή της από την οικογένεια των Κομνηνοδουκάδων ως πρωτεύουσας του μεσαι-

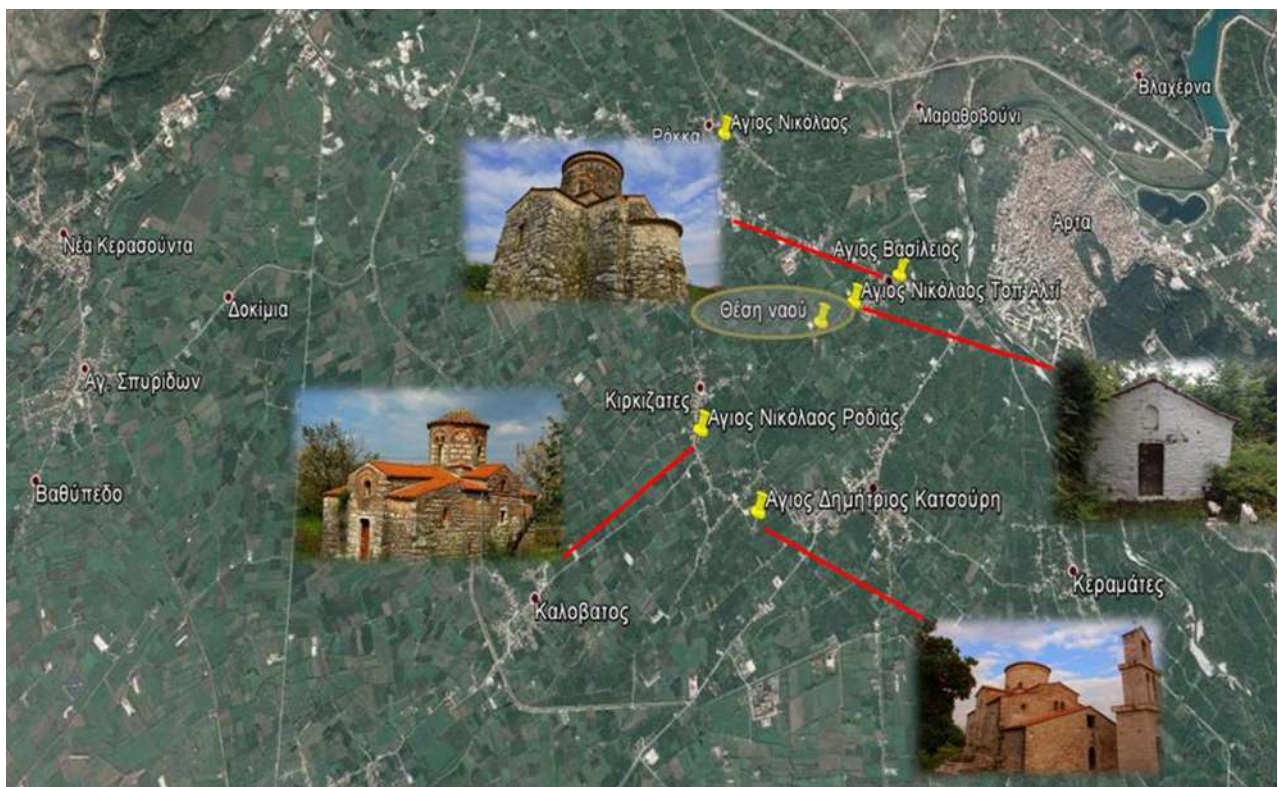
ωνικού Κράτους της Ηπείρου δεν είναι τυχαία και οι αριστοκρατικές οικογένειες που εγκαθίστανται εδώ μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, θα πρέπει να γνώριζαν όχι μόνο τη στρατηγική θέση της και τα πλεονεκτήματά της αλλά και την προηγμένη οικιστική δομή της πόλης και τις οικονομικές δυνατότητες της ευρύτερης περιοχής.

Σημειώσεις

1. Ο μητροπολίτης Άρτας και Προέβζας Σεραφεΐμ Ξενόπουλος (γνωστός ως «Βυζάντιος») χαρακτηριστικά αναφέρει στο Δοκίμιο του: «Τοπ Αλτί καλούνται αί γαΐαι αΐ περιεχόμεναι έντός βολής τηλεβόλου ριπτομένου έκ του φρουρίου, και κείμεναι έν τή περιοχή Άρτης» βλ. Ξενόπουλος, 1986², σ. 378.
2. Παπαδοπούλου 2017, σ. 261-269, όπου γίνεται μια πρώτη παρουσίαση του ευρήματος και αναφορές στα πρώτα συμπεράσματα της έρευνας του μνημείου.
3. Πρόκειται για το γνωστό «Δεσποτάτο της Ηπείρου» ή Μεσαιωνικό κράτος της Ηπείρου, ένα από τα ελληνικά κράτη που δημιουργήθηκαν μετά την κατάληψη της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις Φράγκικες δυνάμεις το 1204. Για το Δεσποτάτο γενικότερα βλ. Nicol 1957 και ο ίδιος 1984.

14. Τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής του Τοπ Αλτί, με τις θέσεις των βυζαντινών μνημείων.

15. Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στους Κιρχιζάτες Άρτας.

4. Πρόκειται για αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιότερα μνημεία, τα οποία επαναχρησιμοποιούνται ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερη εποχή.
5. Αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση έχει βρεθεί σε όλα τα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά μνημεία της Άρτας, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτά της Παρηγορήτισσας και του ναού της Αγίας Θεοδώρας. Για την Παρηγορήτισσα βλ. Ορλάνδος 1963, 66 κ.ε., εικ. 59, 60 · Για την Αγία Θεοδώρα βλ. Παπαδοπούλου 2013-2015, 655 κ.ε.
6. Είναι πολύ πιθανόν ότι ο ναός διατηρεί το σύνθηρο, όπως συμβαίνει και στους ναούς της Επισκοπής Δροπόλεως στη νότια Αλβανία, Επισκοπής Μάστρου, και Επισκοπής Ευρυτανίας, σημαντικά πρώιμα μεσοβυζαντινά μνημεία του Θέματος Νικοπόλεως, βλ. Βοκοτόπουλος 1992, σ. 135.
7. Τα πλάγια μονόλοβα παράθυρα διατηρούν μέρος των πλαισίων τους που ήταν κατασκευασμένα με πλίνθους και πιθανώς κατέληγαν σε τοξωτή επίστεψη.
8. Τα πλάγια παράθυρα είχαν τοιχιστεί πολύ νωρίς, καθώς βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών που κάλυπταν την επιφάνειά τους. Αντίθετα, το κεντρικό παράθυρο τοιχίστηκε μεταγενέστερα με αμελή τοιχοποιία.
9. Ναοί μεσοβυζαντινής εποχής με τρεις αψίδες στην ανατολική πλευρά υπάρχουν και άλλοι στην ευρύτερη περιοχή της Άρτας, όπως ο ναός του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, και η Επισκοπή Δροπόλεως.
10. Η γένεση του τεταρτοσφαιρίου των αψίδων τονίζεται με λίθινους κοσμήτες.
11. Στην ευρύτερη περιοχή και συγκεκριμένα στον οικισμό των Χαλκιάδων ο μητροπολίτης Σεραφείμ Ξενόπουλος τοποθετεί την αρχαία πόλη Δεξαμεναί, βλ. Ξενόπουλος, 1986², σ. 42.
12. Πλίνθοι σε σειρά περιβάλλον τη τοξωτή επίστεψη του παραθύρου, το οποίο βρέθηκε τοιχισμένο.
13. Έχουν πλάτος ανοίγματος 0,35 μ. και βάθος 0,6 μ. τα δύο ακρινά αψιδώματα, ενώ το μεσαίο έχει πλάτος 0,50 μ. και βάθος 0,30 μ.
14. Τα δάπεδο του πρόπυλου ήταν πλακοστρωμένο. Λιγοστά κατάλοιπα του βρέθηκαν κατά την ανασκαφή.
15. Είναι γνωστό ότι στην ίδια περιοχή και άλλοι δύο ναοί ήταν επιχωμένοι. Πρόκειται για το ναό του Αγίου Βασιλείου κοντά στο ιστορικό Γεφύρι (βλ. Ορλάνδος 1936^a, 148 κ.ε., εικ. 2), ο οποίος αποχωμα-

τώθηκε μετά τις εργασίες που έγιναν από τον Π. Βοκοτόπουλο (Βοκοτόπουλος, ΑΔ, 27(1972), Χρονικά, σ. 460-63) και τον ναό Αγίου Νικολάου της Ροδιάς (βλ. Ορλάνδος 1936β, 131, εικ. 1, όπου και παλαιά φωτογραφία του ναού πριν από τις εργασίες αποχωμάτωσής του).

16. Δεν έχει ανασκαφτεί ο χώρος του Διακονικού, όπως και του Ιερού γενικότερα, με αποτέλεσμα να μην είναι γνωστό εάν οι άγιοι είναι ολόσωμοι ή στηθαίοι.
17. Η πτέρυγα των κελιών είναι διαγώνια τοποθετημένη σε σχέση με τον κυρίως ναό.
18. Ξενόπουλος, 1986², σ. 46.
19. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο ναός αποκαλύφθηκε το 1874, χωρίς όμως να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για το ναό που αποκαλύφθηκε. Επίσης δεν διευκρινίζει πως αποκαλύφθηκε ο ναός, βλ. Ξενόπουλος, 1986², σ. 382. Ο μητροπολίτης Σεραφείμ σε άλλο σημείο του βιβλίου μνημονεύει και την ύπαρξη ναού του Αγίου Ευθυμίου του Μεγάλου, τον οποίο τοποθετεί μεταξύ των οικισμών Βίγλας και Μαρατίου, κοντά στην περιοχή του Τοπ Αλτί.

Βιβλιογραφία

- Βοκοτόπουλος Π. Α., 'Η έκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἡπειρον ἀπό τοῦ τέλους 7ου μέχρι τοῦ τέλους 10ου αἰῶνος, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν - Βυζαντινά Μνημεῖα 2, Θεσσαλονίκη, 1975¹, 1992².
- Ξενόπουλος Σ. (Βυζάντιος) 1986², *Δοκίμιον ἱστορικόν περί Ἄρτης καί Πρεβέζης*, Ἐν Ἀθήναις, 1986².
- Ορλάνδος Α. 1936^α, «Ὁ παρά τήν Γέφυραν τῆς Ἄρτης Ἅγιος Βασίλειος», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Β'*, 1936, σ. 148-150.
- Ορλάνδος Α. 1936^β, «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιάς», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Β'*, 1936, σ. 131-147.
- Ορλάνδος Α. 1963, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, 1963.
- Nicol D., *The Despotate of Epiros 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Oxford, 1957.
- Nicol D., *The Despotate of Epiros (1267-1479)*, Cambridge, 1984.
- Παπαδοπούλου Β. Ν., *Ἡ Βυζαντινή Ἄρτα καί τὰ μνημεῖα τῆς*, Ἀθήνα, 2002.
- Παπαδοπούλου Β. Ν., «Ἄρτα. Ἐνας ἀγνωστος μεσοβυζαντινός ναός στήν περιοχή Τοπ Αλτί. Πρώτα συμπεράσματα», στο *Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη, Κτίτωρ*, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 261-269.

Πρόλευση εικονογράφησης

Οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας.

ABSTRACT

The revelation of a new Middle-Byzantine church New evidence about monumental architecture and topography of byzantine Arta

Varvara N. Papadopoulou

Director of the Ephorate of Antiquities of Arta, Ministry of Culture & Sports, Greece
Themes in Archaeology Magazine 2020, 4(1): 40 - 53

The history of medieval Arta and its major Byzantine monuments are an endless subject of research, study, and new discoveries for the scientific fields of History and Archaeology. As a result of the excavations conducted by the local Ephorate of Antiquities close to the city of Arta, a unique monument was recently unearthed at the area of Top Alti, dated back to 10th century AD. Although this new find is still in the preliminary stage of study, due to the ongoing research, it expands and enriches our knowledge for the monumental architecture and the topography of the Middle-Byzantine Arta and for the art of the Despotate of Epirus as well.

Key words: Arta, Top Alti, Middle-Byzantine Period, Despotate of Epirus, Byzantine architecture, Byzantine frescoes, Byzantine topography